

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 519-532.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.06.2021

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI*

OMELJAN PRİTSAK**

çev. ELVİN YILDIRIM***

ÖZ

Bütün Türk lehçelerinde bir renk adı olarak geçen kara, herhalde kendisine asıl manası dışında farklı manalar atfedilerek en fazla kullanılan renk olmuştur. Kara adı Türk devlet teşkilâtında, boy ve kişi adlandırmalarda, yas ifadelerinde, kötü hastalıkların tanımlamalarında, yön ve coğrafya tasvirlerinde, onursuzluk, utanç ve itaatsizlik gibi durumların ifadelerinde, uhrevi alem için kötü ruhların ifadesinde, bahtsızlık ve yoksulluk, düşmanca kötü tutum ve kötü niyetli davranışların betimlemelerinde, hayvan ve bitki adlandırmalarında sıkça kullanılmaktadır. Günümüze kadar gelmiş Atasözlerimiz ve Deyimlerimiz içerisinde Kara sıfatının oldukça fazla kullanıldığı görülmektedir. Tüm bu kullanım alanları içerisinde kara renk adı Türk tarihinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Özellikle Karahanlılar döneminde hükümdarların unvanlarında sıkça kullanılan kara, büyük, güçlü, sert, yiğit, cesur manaları ile ilişkilendirilmektedir. Arap, Fars kaynakların kullanıldığı, bununla birlikte Türk Yazıtları, Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâti't-Türk olmak üzere önemli ana kaynakların ve araştırma eserlerinin incelendiği Omelyan Pritsak'ın "Qara Studie Zur Türkischen Rechtssymbolik" başlıklı makalesi, kara renginin Türk tarihi ve kültüründeki durumunun anlaşılması bakımından oldukça önemli bir çalışmadır. Pritsak'ın Zeki Velidi Togan'ın doğumunun 60. Yılı sebebiyle hazırlanan Armağan kitabı için yazdığı makalesi tarafımızca Almancadan Türkçeye çevrilmiş, makale sonunda bulunmayan kaynakça da dipnotlardan eklenmiştir. Makalede Pritsak yukarıda da belirttiğimiz üzere Karahanlılarda ve daha erken dönemlerde kullanılan kara unvan ve ongunlarına, boy ve halk adlandırmalarındaki örneklerine, yer adlarında kullanımına, yön sembolizminde kara ile birlikte diğer renklerin kullanım durumu üzerinde durmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kara, Renk, Kültür, Yön, Sembolizm.

QARA A STUDY ON TURKIC DIRECTIONAL SYMBOLISM

ABSTRACT

Black (kara), which is the name of a color in all Turkic dialect, is probably the most used color by attributing different meanings to it other than its original meaning. Kara name is used in the Turkic state organization, in the names of tribe and person, in expressions of mourning, in descriptions of bad diseases, in descriptions of directions and geography, in expressions of situations such as dishonor, shame and disobedience, in expressing evil spirits for the ethereal world, unfortunate and poverty, hostile bad attitudes and malicious behaviors. It is frequently used in animal and plant descriptions. It is seen that the adjective kara is used a lot in our proverbs and idioms that have survived until today. Among all these areas of use, the name black color has an important place in Turkic history. Especially in the Karakhanids period, kara, which was frequently used in the titles of the rulers, is associated with the meanings of great, strong, hard, brave. Omelyan Pritsak's article title "Qara Studie Zur Türkischen Rechtssymbolik", in which Arabic and Persian sources are used, as well as

* Omelyan Pritsak tarafından kaleme alınan "Qara Studie Zur Türkischen Rechtssymbolik" başlıklı makale Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın 60. Doğum Münasebetiyle 1950-1955'te hazırlanan ve ilk baskısı Maarif Basım evinde yapılan Armağan Kitabında bulunmakta olup, eser Türk Tarih Kurumu tarafından 2010 yılında tıpkı basım yapılmıştır. Bu makale tarafıma ait olan Karahanlı Çalışmaları adlı eserin ilk bölümünü oluşturmaktadır.

** Ukraynalı dilbilimci, filolog ve tarihçi. Harvard Üniversitesi Ukrayna Tarihi Kürsüsü'nün kurucusu. Uzmanlık alanları Türkoloji ve Oryantalizmdir.

*** Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: elvinyildirim34@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7529-1875

important main sources and research works such as Turkic Inscriptions, Kutadgu Bilig and Dîvânu Lugâti't-Türk, are used in terms of understanding the situation of black color name in Turkic history and culture. It is a very important study. The article written by Pritsaq for the Festschrift book, which was prepared for the 60th anniversary of Zeki Velidi Togan's birth, was translated from German to Turkish by us, and the bibliography not found at the end of the article was added from footnotes. In the article, Pritsaq focused on the kara titles and onguns used in the Karahanids and earlier periods, their examples in tribal and folk naming, the use of place names, and the use of other colors with kara in directional symbolism.

Keywords: Black, Qara, Color, Culture, Direction, Symbolism.

Prof. Ahmet Zeki Velidi Togan Türk-Moğol devlet oluşumu ve sorunları ile meşgul olmuş biridir. Burada onun keşfettiği ve 1939'da yayınladığı Meşhed nüshası ve bu alandaki bilgiler gerçek bir ansiklopedi mahiyetindedir. Ben de onun diğer hayranları gibi onun 60. doğum günü kutlamasında Profesör Togan'ı kendi alanımda bir katkı yaparak tebrik etmekten onur duyuyorum.

§ 1- Kara kelimesi Karahanlı hükümdarlarının unvanlarında sıklıkla bulunur. Bu adın kullanımının V. V. Gregorev bu hanedanın temel genetik özellikleri ve kullandığı unvanlarına göre teklif etmiştir. "Karahanlı" adı ile bakabilirsiniz¹.

Bu sorun ile ilgi çok sayıda araştırmacı (Wladyslaw Kotwicz ve Karl H. Menges gibi)² Karahanlılar (genel olarak Türk ad biliminin alt dalları olarak) için çok sayıda karakteristik kelimeler bulsalar da hiçbiri "Karahanlı" gibi tatmin edici olmamıştır.

§ 2- Karahanlı dönemi kaynaklarında kelime kağan unvanı ile "Kara Hakan" (قر خاقان) ve "Kara Han" (قرا خان) olarak geçmektedir. Kara kelimesi, ya bir İslami addan sonra örneğin, Ahmet Kara Hakan³, Ahmed Kara Han⁴, Ömer Kara Han⁵ ya da bir ongunun⁶ (totem) adı, örneğin Arslan Kara Hakan⁷, Buğra Kara Hakan⁸, Buğra Kara Han⁹, Tuğrul Kara Hakan¹⁰, Tuğrul Kara Han¹¹ gibi ya da bir sıfat Tonga Kara Hakan¹² ya da sıfat ongunu Tangaç Buğra Kara Han¹³, Tafaç Buğra Kara Hakan¹⁴, Tamgaç Buğra Kara Hakan¹⁵, Tangaç Buğra Kara Hakan¹⁶ gibi önüne gelmekteydi. Bazen kurallar değişmiş olarak Kara kelimesi ongunundan önce örneğin Kara Arslan¹⁷, Tabgaç Kara Buğra Han Kanu¹⁸ gibi gelmektedir. Bütün bu unvanlarda ise kara kelimesi olan unvan görülmemektedir. Ahmed Han¹⁹, Harun Hakan²⁰, Hi Han²¹, Arslan Hakan²², Arslan Han²³, Tonga Han²⁴,

¹ Karachanidy v Maverannagré po Tarichi Munedzim-başi: Trady Vostčnago Otdelenlya Imp. Russ. Archeol Obsc. Bd. 18, St. Pb. 1874, s. 189-258.

² Wladyslaw Kotwicz, *Contributions à l'histoire de l'Asie Centrale* (yayımcı. Marian Lewicki), *Rocznik Orientalistyczny*, Bd.15 (1939-1949), Krakow 1949, s. 169-174 (=contributions); Karl H. Menges: Karl A. Wittfogel and Fengchia-sheng, *History of Chinese Society Liao*, New York 1949, s. 624-625. Karşılaştırma için: Gy. Nemeth, *Le système des noms depeuples turcs*, *Journal Asiatique*, Bd:239, Paris, 1951, s. 69-70; A. Zajaczkowi, *Zwiazki jezykowe polowiecko-slowianskie*, Breslau 1949; Karl Heinrich Menges, *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Eussian epos, The Igor Tale*, Supplement To Word, Vol.7, New York 1951 (1952).

³ Ibn al A'tîr, hrsgb. v. C. J. Tornberg, Bd. 9, s. 118 (Leiden 1863).

⁴ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 210.

⁵ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 213.

⁶ Ongun (totem) unvanları için Karahanlı Denemelerim I-IV (Karachanidische Streitfragen I-IV, Oriens, Bd.3, Heft 2, Leiden, 1950), ile karşılaştırınız ve benim Karahanlı Çalışmalarım I-X (Karachanidische Studien I-X), Altay topluluklarının temel statü sorunlarının çözümü.

⁷ A. K. Markov, *Inventarniy katalog musulmanskih monet Imperatorskogo Ermitaja* (=Müslüman İmparatorlukların sikkelerinin envanter kataloğu), St. Pb. 1896-1904, 227, Nr. 232-34; 239, Nr. 303-308 (=katalog); Jarkandisches Dokument in: W. Barthold, *The Bughrâ-Khân mentioned in the Kutadgu Biliq Bulletin of the School Of Oriental Studies*, London, Bd. 3 (1923-26), 151-58. Die Türk. Ragib Hulusi Bey'den nakil: *Türkiyat mecmuası*, İstanbul, Bd. I, (1925), s. 221-26.

⁸ M. Fraehn, *Recensio Numorum Muhammedanorum*. Bd I, St. Pb. 1836, 136, Nr. 56; 137, Nr. 60; 592 (=Ree.); M. Fraehn, *Nova Supplementa ad Recensionem Num. Muhammed*, St. Pb. 1855, 248, Nr. 83a; Tewhid, *Müze ji Humâyün Meskûkât-ı qadime-ji İslâmîje qataloğu*. Bd. 4, İstanbul, 1321=1903, 22, Nr. 26 (=Meskûkât); *Jarkand Document* (vgl. Anm. 7).

⁹ *Kutadgu Bilig* tıpkıbasım, hrsgb. v. TDK, Bd.2, Fergana Nüshası, İstanbul, 1942, 17.8.9, u.s.w.

¹⁰ Markov, *Katalog*, 272, Nr. 491.

¹¹ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 212, u. s. w.

¹² Markov, *Katalog*, 223, Nr. 210, u.s.w.

¹³ B. Dorn, *Über Die Münzen der İleke: Mèlanges Asiatiques*, Bd.8, S-Pb. 1881, 728, Nr. 90 (=Münzen) u.s.w.

¹⁴ *Jarkand Document* (vgl. Anm. 7).

¹⁵ Markov, *Katalog*, 256, Nr. 399-400; Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental in the British Museum*, Bd. 9, London, 1899, Nr. 444, t, u, v, u. s. w.

¹⁶ Dorn, *Münzen*, 729, Nr. 91; 732, Nr. 105 u.s.w.

¹⁷ Markov, *Katalog*, 230, Nr. 256, u.s.w.

¹⁸ *Kutadgu Bilig* tıpkıbasım, Bd. 3, Mısır Nüshası, İstanbul, 1943 6:17.

¹⁹ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 213.

²⁰ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 118.

²¹ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 213.

²² Z. B. Markov, *Katalog*, 228, Nr. 236-237; 290, Nr. 602.

²³ Z. B. Markov, *Katalog*, 228, Nr. 235-38; 234, Nr. 273, 236-237, Nr. 284-289; 238, Nr. 295-8; 240-1, Nr. 314-19 u.s.w.; Tewhid, *Meskûkât*, Bd. 4, 5-6, Nr.7; 6-7 Nr. 8; *Ta'rih-i Baihaqi* hrsgb. v. W. H. Morl Cutcutta, 1862, s. 526, 633, 655, 656-658, 660, 742, 790, 806.

²⁴ Fraehn, *Rec.*, 138-9, Nr. 65; 592, ad Nr. 65; Kâşgari, hrsgb. Kilisli Ahmad Rifat, İstanbul, 1335=1916/7, 272:7.

Tamgaç Buğra Han²⁵, Tafgaç Uluğ Buğra Han²⁶, Tangaç Han²⁷, Kılıç Tafgaç Han²⁸, Kılıç Arslan Hakan²⁹ gibi. Kara kelimesinin alternatif bir ad olarak değil, bir ongun (Kara Arslan gibi.) için yardımcı bir ad ya da kalıcı bir sıfat olarak kullanıldığı açıkça bellidir.

§ 3-Karahanlı unvanlarındaki Kara'nın eski kadim kökleri sadece Müslüman Karahanlılarda görülmez. Kaşgari (1074) kararı şu başlıklar halinde yazmaktadır: “*kara- siyah olan her nesnedir. Kağanlık yöneticileri (el-Mülük el-Hakaniye) böylece Buğra Kara Hakan olarak belirlenmiştir. Bir efsane vardır...*”³⁰. Bu efsane çok erken dönemde yazılmış olmalıdır. Bunu, Kaşgari'nin çağdaşı olan, Selçuklularda Melik Şah'ın saray doktoru ve Tarih-i Mülük at-Türk (Türk Hükümdarları Tarihi) ve Taba'i el-Hajavan'ın (Hayvanların tabiatı) yazarı Şeref az-Zamân Tâhir Mervezi adlı Merv'den bir İranlı 1120 de yazmıştır. Mervezi'nin yazısının bu bölümü efsanenin o kısmını bilinen haline getirmiştir³¹. Aynı efsanede Batı Karahanlı (Semerkant) Kağanı İbrahim b. el Hüseyin'in (ölümü yaklaşık 1200) saray doktoru Mağdüddin Muhammed b. Adnan'ın Dikr-i Mulûk-i Turkân'ı (Türk hükümdarları hakkında) bu kağana adanmıştır. Bu varyant, Cami'ül Hikayat'ta (Hikâyeler Koleksiyonu, yazar 1220) yeğeni Muhammed Auî olarak belirtilmektedir. İki nüsha da genellikle aynıdır. Temsili adlar daha doğrusu unvanlar kaybolmamıştır ve sadece küçük farklılıklar bulunmaktadır. Efsanede Bagaç³² adlı bir Yabgu³³ yani Türk hükümdarının olduğundan bahsedilmektedir. Diğer hediyeler arasında o da bir zenci köle almıştı. Bu kara adamın Türkistan'a gelmesi büyük bir heyecan yaratmıştı ve akıllı olağanüstü farklı özelliklerle ödüllendirilmişti ve hiç garip değildi, hükümdar ona sıra dışı bir yakınlık hissetmişti. Bir gün, bu gözde zenci iyi bir fırsat yakaladı ve kararlı bir şekilde hükümdara saldırıp onu öldürdü ve onun yerine oturdu. Mervezi hikâyesini şöyle bitirmektedir: ‘O Kara Han’ unvanını aldı, ondan önce hiç kimse bu unvanı ‘Kara Kağan’ almamıştı. Onun haysiyeti çok büyüktü ve ne zaman Türkler onurlu bir hükümdar istediklerinde Kara Han onları ikna etti. ‘Kara’ Türkçede ‘siyah’ demektir ve ‘el-Hakan’ size göre anlamı ‘yüce hükümdar’ ve ‘kara han’ ‘siyah kağan’ anlamına gelmektedir”³⁴.

§ 4- Mervezi'nin Çin üzerine yazdığı bölümde Karahitay (Batı Liao Hanedanlığı) hükümdarının Gazneli Mahmud'a yazdığı mektup bulunmaktadır (1027)³⁵. Hitap şu şekildedir: الى امير خراسان محمود قراخان ان Horasan Emir'i Kara Mahmud Han'a...Bir Gazneli için Kara Han unvanının olağandışı olarak kullanımı haklı olarak V. Minorsky tarafından vurgulanmıştır³⁶.

§ 5- Mervezi'nin olay hakkında verdiği bilgiye göre, bu sıfatın Karahanlılarda sadece büyük ya da orta kağanlar tarafından kullanıldığı kanıtlanırken, karanın özellikle bu sır konumunu tanımlamak gerekmektedir³⁷. Kara sözü burada nasıl böyle bir anlam almış olabilir? Cevap vermek için, en azından biz kısa bir süre ne olursa olsun Türk unvanlarında kullanılan (daha doğrusu Türk onomastiğinin alt dalları olarak) bu kelimeleri dikkate almalıyız.

§ 6- Öncelikle kara sıfatının Karahanlı hükümdarlarının unvanlarından önce kullanımından bahsetmek gerekir:

1. Yenisey Yazıtlarında iki kere Kara Kan'dan bahsedilmektedir³⁸.
2. Talas Yazıtlarında bir Kara Bars ve bir Kara Çur'dan bahsedilmektedir³⁹.

²⁵ Fraehn, *Rec.*,139, Nr. 67; *Inşâ*, hrsgb. Barthold, in: *Turkestan v epochu mongolskogo naşhestviya* (Moğol İstilasında Türkistan), Bd.1, St. Pb. 1900, s. 24 (=Turk. I)

²⁶ *Kutadgu Bilig*, Mısır Nüshası, 16: 6.

²⁷ Fraehn, *Rec.*,139, Nr. 66; 593; Nr. 82; Dorn, *Münzen*, 727, Nr. 85; Mârkov, *Katalog*, 252, Nr. 282; 265-6, Nr. 451, 455-6; 884, Nr. 398 a.

²⁸ Fraehn, *Rec.*, 594, Nr. 85; Fraehn, *Nov.Suppl.*, 248, Nr. 96a; Dorn, *Münzen*, 734, Nr. 115; Mârkov, *Katalog* 278-80, Nr. 519, 521-32; 285, Nr. 576.

²⁹ Auî, *Lubâb el-albâb*, hrsgb. E. G. Browne und Mirzâ Muhammed, Bd. I, London, 1906, s. 42-46.

³⁰ Kâşgari. Bd. 3, 167: 89.

³¹ V. Minorsky, *Sharaf al-Zaman Tâhir Marvazi On China the Turks and Inda*, London, 1942, (Marwazi).

³² Marwazi, S. *43: بکج Bei 'Auî, hrsg. V. Barthold (in Turk. I) 100: یکی از پادشاهان ترکستان که نام اولج بود (Belic (beluc) adında (namında) Türkistan padişahlarından birisi) Minorsky, *Marwazi* 157, bu unvanı şu şekilde transkribe ediyor “B. K. J. (K. J.?), ya da Kaşgari'den öğrendiğimize göre (I. 299: 1-3) bu unvan bir tigin unvanı olan bægäç, B. Bægäç Arslan Tigin idi ve beg adının küçültme hali idi.

³³ Marwazi, جوبه Auî, bu adı حسويه Pâdišâh az pâdišâhân-i İrân şeklinde zikretmektedir.

³⁴ Marwazi, s. 43-44.

³⁵ On iki hayvan takviminde belirtilen tarihe göre (fare yılı) bu mektup 1024/5 yılında yazılmış olmalıdır. Mektupta gelecek fare yılı 1036 denilmiştir ve Gazneli Mahmud 30 Nisan 1030'da vefat etmiştir. Uyuşması için karşılaştırmız: Barthold, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Berlin 1935, 89(=Vorl.) u. Minorsky, Marwazi, s. 76.

³⁶ Marwazi, s. 79.

³⁷ J. H. Kramers şöyle yazar: “Bu (Kara kelimesi, alıntı) aynı zamanda muhtemelen güçlü bir terimdir örneğin, Kara Osman ve Kara Han gibi adlar Doğu Türkistan'daki Karahanlılara bağlı adlardır” (Kara, in: *Enzyklopedie des İslâm* Bd. 2, Leiden-Leipzig, 1927, s. 777). Ayrıca karşılaştırmız Gyula Nemeth, *Ungarische Jahrbücher*, Bd. 10, 28. Benzer bilgileri Menges, Hammer dolayısıyla verir. (GOR, I, s. 79-80) “Bazı bağlamlarda ‘kara’ yüceltici bir çağrışım vermektedir” (Liao- Bd, 624, 5). Kotwicz şöyle yazmıştır: “*Tous les peuples de l'Asie Centrale sont 'ceux qui ont la tête noire', c'est ainsi qu'on les caractérise. Par conséquent le terme 'noir' équivalent souvent pour eux au terme: 'natif, sans mélange, véritable' vd.*” (*Contributions*, 170.)

³⁸ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Bd. 3, İstanbul 1940, s.142, 170 (=Orkun, ETY).

³⁹ Orkun, ETY, Bd. 2, s. 133, 134.

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

3. Bizans kaynaklarında yaklaşık 410'da bir Hun prensi Kara Ton'dan bahsedilmektedir⁴⁰.

4. Konstantin Porphyrogenetos'a göre Macarlarda hükümdardan sonra gelen ikinci liderin unvanı Kar Han idi⁴¹.

5. Buhara ekolünden, Abu'l Hasan Abdurrahman b. Muhammed an Nişaburi tarafından Tarih-i Buhara'da (bu eserin ilk yayını 943, sonuncusu en azından üçüncüsü 1220'de yayınlandı, bu çalışma normalde Tarih-i Narsah-i olarak geçmektedir) göstermektedir ki Mavaraünnehr bir Türk derebeyliği, Kara Çurini- Türk (قرا چورین ترک) adlı bir yabgunun (يابغو) egemenliği altındadır. Josef Markwart onu, Batı Türk İmparatorluğunun kurucusu İstemi Kağan olarak tespit etmektedir⁴².

6. Nihayet, Türk ekolünden Reşüddin'in⁴³ eserindeki ayrıntılı bilgilere ve onun geleneğini takip eden Abu'l Gazi'ye⁴⁴ göre Oğuz Han'ın babası Kara Han'dır.

§ 7- Türk halklarının adlandırılmasına kara kelimesine rastlıyoruz. Türklerde her zaman görülen ikili sisteme (iki eşit boya bölünme) göre bir kısım boy kara diğerleri ise başka bir renkle ak veya sarı olarak nitelendirilir. Türk kabilelerini tanımlamak için genel örneklerle renk kullanımını şu şekilde açıklanmıştır⁴⁵:

I. A.

1. Kara Bölük (Kaşgari),
2. Kara Hazar,
3. Kara Başlıklılar,
4. Kara Kalpak,
5. Kara Kırgız,
6. Kara Papak,
7. Kara Yağma (Kaşgari)

B.

1. Kara Koyunlu- Ak Koyunlu
2. Kara Kalmıklar (Batı Moğollar)- Ak Kalmıklar (Altay Türkleri) 18. yy. Rus kaynaklarında
3. Kara Nogay- Ak Nogay
4. Kara Çeda- Ak Çeda (Soyotlar)
5. Kara Tumat- Ak Tumat (Teleütler)
6. Kara Çus- Ak Çus (Beltirler)

C.

1. Kara Türgiş- "Sarı Türgiş"
2. Kara Uygur- Sarı Uygur
3. Karakaş (-kaş)- Sarı Kaş
4. Kara Çor- Sarı Çor

II. A. 1. Kök Türk

- B. 1. Kök Ordu- Ak Ordu
2. Kök Börü- Ak Börü

⁴⁰ Χαράτων : Gyula Moravcsik, *Byzantionturcica II*, Budapest, 1943, s. 285.

⁴¹ Καρχαῖς : Moravcsik, *Byzantionturcica II*, 139. Vgl. hierzu. Qar Çur des Tarāz-Inscripfen (Orkun, *ETY*, Bd. 2, s. 134-35).

⁴² *Ta'rih-i Buharā*, hrsgb. Redawi, Teheran, 1317=1939, s. 7-8. Markwart'ın çalışması: *Wehrot und Arang*, hrsgb. H. H. Schaeder, Leiden 1938, 147-149. Büyük Kağan Ch'u-lo-hou 587-588 için başka bir tanımlama, S. P. Tolstov, *Tiraniya Abruja*, (=Abruç Tiranlığı), *Istoriceski Zapiski*, Moskau, Leningrad, 1938, Bd. 2, 111 ff.. Bu yazının ikinci versiyonu Exkurs II, *Drevniy Kharezm*, Moskau, 1948, 248-280.

⁴³ I. I. Berezin, *trudi Vostochny. Otd.*, Bd. 5, S. Pb. 1258, 13 ff.

⁴⁴ Baron Desmaisons, S. PB., 1871, Bd. 1, 12-13.

⁴⁵ Aşağıda ileri sürülen bu liste tam olarak gösterim amaçlı değildir. Bu liste – Eski Türk Yazıtları ve yanı sıra Kaşgari- aşağıdaki çalışmaların ana belgesi olmuştur: N. Aristov, *Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostoy* (= Türk boylarının ve milletlerinin etnik bileşeni ile ilgili notlar): *jivaja starina*, S. Pb., 1896, H. s. 3-4; Barthold, *Vorl.*; M. Th. Houtsma, *ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden, 1894; Kotwicz, *Contributions*; A. Krymskiy, *Tyurky, jich movy ta literatury* (= les turks, leurs langues et littératures), H.2 Kiev, 1930; *materialy po istorji Turkmen i Turkmennii* (=Türkmenler ve Türkmen tarihi malzemeleri), Bd. I, Moskau Leningrad, 1939; V. Minorsky, *Hudud el- Alem*, London, 1937; Gy. Németh, *A honfoglalo Magyaraság kialakulása* (=Macaristan gibi konsollük toprak edinimi), Budapest, 1930; L. Ligeti, *Bilimmeyen İç Asya*, İstanbul, 1946; W. Tiesenhhausen, *Sbornik materialov otosnjaščichsja istorii Zotoloy Ordy* (=Recueil de matériaux relatifs à l'histoire de la Horde d'or) Bd. 1, S. Pb., 1884, Bd. 2, Moskau-Leningrad, 1941; E. Zambaur, *Manuel de genéalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover, 1927. Abdülkadir İnan'ın harikulade kabile adları koleksiyonu yayınlanmamıştır. Prof A. Caferoğlu, Fahrettin Çelik'in *Türklerde dört yönün dört renkle adlandırılması* adlı makalesine dikkatimi çekti, (*Türk Amacı*, İstanbul, 1942, Nu. 1, 2, 3, 4, 5, 6; 1943, Nu. 7, 8, bazı ilginç bilgiler içermektedir. Karşılaştırınız: Moğol onomastiğinde renklerin kullanımı: Kara Tatar- Çağan Tatar, Köke Moğol- Sera Jogur; Ordos Klanı, Sera Moğol UlāG tş'in, GökhkōG' tş'in, Tş'agāG' tş'in (Antoine Mostaert, *Ordasica, bulletin of the Catholic University of Peking*, Nr, 9, 1934, 35); Oyrat (Kalmuklar) adı olarak Ulān Zalāte vs.

- III. 1. Sarı (Kazakların Orta Cüzünden)
2. Sarı Jomart (Kazakların Orta Cüzündeki Naymanlardan)
3. Sarı Uysun (Kazakların Ulu Cüzünden)
4. Sarıhlar (Soyotlardan)
- IV. 1. Kızıl
2. Kızılı
3. Kızılkaya (Şorlardan)
- V. 1. Ak Hunlar
2. Ak Bura (Kazakların Orta Cüzünden)
3. Ak Nayman (Kazakların Orta Cüzünden)

§ 8. Yer adlarında renkler

- I. 1. Ala (Kaşgari)
2. Ala Yugaç (Kaşgari)
3. Ala Dağ
- II. 1. Altun Kan (Kaşgari)
2. Altun Su (Hudud el-Alem)
- III. 1. Ak Tağ (Ἐκτόγ)
2. Sarıgşın Hazarların 'Ak Şehri'
3. Ak Su
- IV. 1. Kara Yugaç (Kaşgari)
2. Kara Su
3. Kara Tağ
- V. 1. Kızıl (Kaşgari)
2. Kızıl Öz (Kaşgari)
3. Kızıl Su
- VI. 1. Sarı Su (Tienhausen, *Materyaly*, Bd. II, 111, 158, 160)
2. Sarı Dağ (Markwart, *Wehrot und Arang*, 181)

§ 9. Hükümdar unvanlarındaki takip edebildiğimiz renkler:

- I. 1. Ala Buğa
2. Ala Kuş
- II. 1. Altun Baş
2. Altın Buğa
3. Altın Kan
4. Altın Şah
5. Altın Taş
- III. 1. Ak Bay
2. Ak Buğa
3. Ak Sungur
4. Ak Togan
5. Ak Muhammed
6. Ak Sultan
- IV. 1. Boz Kuş
2. Boz Temür
- V. 1. Kök Börü
2. Kök Taş

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

- VI. 1. Kara Arslan
2. Kara Ahmed
3. Kara Ali
4. Kara Hülagü
5. Kara Muhammed
6. Kara Mustafa
7. Kara Sungur
8. Kara Tay

- VII. 1. Kızıl Arslan
2. Kızıl Ahmed

- VIII. 1. Sarı Ahmed
2. Sarı Hüseyin
3. Sarı Saltık Gazi
4. Sarık Tay

§. 10. Onomastik olarak vurgulanmalıdır ki-yukarıdaki örneklerden de görülebileceği gibi- sadece beş ana renk kullanılmaktadır:

1. Siyah (Kara)
2. Beyaz (Ak)
3. Mavi (Kök) daha doğrusu Gri (Ala, Boz)⁴⁶
4. Sarı (Sarı, Sarıg vb.)
5. Kırmızı (Kızıl) daha doğrusu Altın (Altın)

§. 11. Andreas Alföldi beş kült temel unsuru bulmuştur ki bu dört daha doğrusu beş yön beş ana renk ile sembolleşmekte ve bu beş sembol Çin’de (wu hing) ve Orta Asya göçebelerinde de bulunmaktaydı⁴⁷. Alföldi Hunlar, Peçenekler ve Moğollarda da Çin’deki yön renklerinin aynı olduğunu tespit etmiştir:

Kırmızı = Güney
Siyah = Kuzey
Gök = Doğu
Ak = Batı
Sarı = Merkez

Türklerin renk sembolizmi ile bağlantılı olarak yön tayin ettiklerini gösteren misaller bulunmaktadır. Uygur Textlerinden bir Budist Sutrasi säkız jükmäk (94 95) da bu bilgileri doğrulamaktadır. Biz bunları aşağıdaki gibi okuduk⁴⁸:

<i>Soltun kök luu.</i>	Gök Ejderhanın solu (doğuda)
<i>Ongdun ak bars</i>	Ak aslanın sağ (batıda)
<i>Küntün kızıl sakızgan</i>	Güneyde kırmızı saksığan
<i>Kidin kara yılan</i>	Arkada (kuzeyde) kara yılan

§. 12. Altay toplulukları genellikle en iyi yaylaları devlet merkezi olarak kullanmışlardır. Bu durumu en iyi v. Gabain “sığınılan yer” olarak tanımlamıştır⁴⁹. Orhan Yazıtlarında da yerleşim yerini işaret eden iki kelime vardır: *iyş*⁵⁰ ve *kuz*. Anna Marie von Gabain’in bu iki kelimeyi de tespit etmesi aynı önemdedir⁵¹. *Kuz* sözü, daha doğrusu Kaşgari’deki *koz* (I, 274:2) aşağıdaki gibi geçmektedir:

⁴⁶ A. Alföldi, *La royauté double des Turcs*, in: Ilme congres Turc d’histoire, İstanbul, 1937, s. 13 (= La royauté)

⁴⁷ A. Alföldi, *La royauté*, 13. Vgl. Otto Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*. Bd. I, Berlin- Leipzig, 1930, s. 61 ff. J. J. M de Groot, (*die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin und Leipzig 1921, s. 20), Orta Asya onomastiğinde renk sembollerinin uzak yerleri tasvir etmek için kullanıldığını buna göre *Jung ve Ti*’lerin kızıl’ı güney, ak’ı batıyı tasvir etmek için kullandıklarını belirtir.

⁴⁸ A. Gabain, G. R. Rahmeti, W. Bang, *Türkische Turfan Texte VI*, Berlin, 1934 (in: SBAW, 1934), s. 61-62.

⁴⁹ *Steppe und Stadt im leben der ältesten Türken in: Der Islam*, Bd. 29, H. 1, Berlin 1949, s. 30-62 (=Steppe und Stadt).

⁵⁰ Orkun, ETY, Bd. 4, s. 142.

Qozda qar äksümäs.

Kozda hiç kar eksik olmaz manasına gelir.

Qujda jağ äksümäs.

Koyun yılında yağ eksik olmaz manasına gelir.

Brockelmann, Kaşgarlı'da geçen koz الجبال مقلوه kelimesinin Arapçası قوزتاغ *Koz Tağ* (I, 273:17) ve قوزتاغ *Kuz Tağ*'ı (III, 89:10) "kuzeyde olan, güneş görmeyen yer"⁵² ya da güneş görmeyen dağ⁵³ olarak tanımlamıştır. *Kuzay* daha doğrusu *kuzey* formundaki *kuz* sözü, Türk lehçesinde yönlerden kuzeyi, güneyi⁵⁴ ise güney yönü karşılığında kullanılmaktadır.

Bu yüzden sığınılan yer, yaylanın kuzey yamaçlarından geri çekiliyordu.

§ 13. Karahanlı kağanların otağları sığınılan yerde nereye kuruluyordu? Maveraünnehr'de ilk Karahanlı idaresi kurulduğu devirlerde yaşayan Utbi ve Beyhaki gibi kişiler bu devletin yönetimi hakkında bazı ayrıntılar vermişlerdir. Beyhaki'nin verdiği bilgiler göre, 1024'de Büyük Kağan Arslan Han Mansur b. Ali devlet içerisindeki iktidar mücadelelerinden bıkarak tahttan çekilmiş ve Balasagun'a sığınmıştır⁵⁵. Gazneli ünlü övgücü Minücihri'nin⁵⁶ Divan'ındaki ayrıntılara ve İbn'ül Esir'e göre Karahanlı büyük kağanının başkenti Balasagun'du. Gazneli Minücihri'nin *Divan*'ı ve İbn'ül Esir bu konuda önemli ayrıntılar vermektedir. Büyük Kağan Ahmet bin Ali 1017-1018 yılında Balasagun yakınlarında öldü⁵⁷ ve Büyük Kağan Süleyman bin Yusuf (öl.1057) (sahib Balasagun)⁵⁸ Balasagun ve Türk ülkelerinin hâkimi olarak bilinirdi⁵⁹. Büyük kağan Yusuf bin Yusuf'un (öl. 1065) tahta çıkışı hakkında şu bilgi verilmektedir: Devleti ele geçirdi ve Balasagun'da tahta oturdu⁶⁰.

Karahanlılar hakkında önemli bilgiler veren Osmanlı tarihçisi Münecimbaşı Ahmed bin Lutfullah (öl.1702) Balasagun'un Karahanlılar'ın başkenti (Darül Mülkleri) olduğunu vurgulamaktadır⁶¹. Büyük kağan Ahmet bin Ali hakkında Münecimbaşı şöyle der: "Balasagun eski zamanlardan beri onların başkentiydi. Onun ataları daha önceki devletlerde komutanlık yapıyordu"⁶².

Ancak Kaşgari'nin Balasagun'u 'Ordu' başlığı altında ele alması Balasagun'un Karahanlı başkenti olduğu konusunda şüphe yaratmaktadır. "ordu (1,112:7-8) (yani Ordu mükemmel) *qasabat qurba balasagun*", "Ordu (Büyük Kağanın Sığınak Yeri) Balasagun yakınında başkent"⁶³.

O halde Barthold şunu söylemekte haklıdır: "Ne Kaşgar ne de Balasagun 10. yüzyılın sonunda İrani ve Müslüman Samani Devleti'nin fethettiği yerler arasında idi."⁶⁴

§ 14. Kaşgari'de Balasagun için Kuz Ordu (1,112:7-8) ve Kuz Uluş (1,60:15) tabirleri kullanılmaktadır. Kaşgari, Kuz Ordu'nun neden Ordu'nun dışında olduğunu (Kaşgari Ordu kelimesini 'Hükümdarların Başkenti' 1, 112:5 olarak açıklar) ifade eder. Kuz Uluş adına gelince bu kelimenin Balasagun ve komşu ülke sakinlerinin dilinde Arapça el-Baldata'ya 'yani şehir' karşılık geldiği ortaya çıkmıştır.

Kuz kelimesinin anlamlarının neler olabileceği aşağıda görüldüğü gibidir:

1. Genellikle dağın kuzey yamacına bakan sığınak, meradır.
2. Genel olarak kuzey

⁵¹ *Steppe und Stadt*, s. 33.

⁵² *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig, 1928, s. 167.

⁵³ A. Gabain, (*Steppe und Stadt*, 34) -henüz hipotezken- böyle bir çeviri önerdi.

⁵⁴ Radloff *Wb.* II, 1018'de kuzeyi, verir. Kuzey kelimesinin redaksiyonu H. Hysejnov'un editörlüğündeki (Azerbaycanca-Rusça luget, Baku, 1939, s. 670: quzey-kuzov) sözlüğünde şu anlamda geçmektedir: 'kuzey, dağların karanlık tarafı'. Arkadaşım Nur Muhammed Hasan Lütfi Tebrizi'ye göre (Tebriz üniversitesinde felsefeci doçent) konuşma dillerinde yönlerde güney ve kuzeyin karşılaştırma dışında, güneşin doğduğu zamanda daha doğrusu tarafta ve güneşin doğmadığı taraf için güney ve kuzey tabirleri kullanılmaktadır. Günümüz Türkiye Türkçesinde güney- kuzey kelimeleri yönleri ifade etmektedir. Bkz. *Türkçe Sözlük*, TDK. C. III, İstanbul 1945, s. 236, 377; bkz. D. A. Magazanik, *Das türkisch-russisch Wb.*, (Unter der Redaktion Prof. V. A. Gordlevskij'in) 2. Auflage, Moskau, 1945, s. 222, 374. Heuser Şevket'in sözlüğü (2. baskı, İstanbul, 1942) yön olarak 'Kuzey' (s. 262) ve 'güney' tabirlerini kullanmıştır.

⁵⁵ Morley, s. 98, 655.

⁵⁶ Biberstein Kazimirski, *Menotschehri, poète persan da Ilmesiecle*, Paris, 1886, 59, 62, 68.

⁵⁷ Ibn al Aṭir, Bd. 9, s. 209-10.

⁵⁸ Ibn al Aṭir, Bd. 9, s. 365.

⁵⁹ Ibn al Aṭir, Bd. 9, s. 356.

⁶⁰ Ibn al Aṭir, Bd. 9, s. 213.

⁶¹ Münecimbaşı- Nedim, *Sahaif ül Ahbar*, Bd.2, İstanbul 1285=1868/9, s. 590

⁶² Aynı yazıda.

⁶³ Bu pasaj şimdiye kadar doğru yorumlanmamıştır. Bkz. W. Barthold, *Vorl*, s. 81.

⁶⁴ *Vorl*, s. 82. Balasagun'un konumu raporu üzerine karşılaştırınız. A. N. Bernstam: k istorieskoy topografii çuyskoy dolin: (Tchüe Boyları Tapografisi Tarihi üzerine): *Vestnik Drevney Istorii*, Moskov, 1940, Nu.2 (11), s. 191-198, ve *Balasagun (razvalyn Ak peşin): Trudi Semireçenskoy Archeologičeskoy Ekspeditsii "Çuyskaya dolina"*, Moskov-Leningrad, 1950, T. I/2B. (s. 47-55 ve künye XVIII-XXVII).

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

Kuz Ordu adının daha eski dönemlerde de kullanıldığı. Buna iki T'ang shu yazması kaynaklık etmektedir ve 8. yy. ortalarında Uygur yazmalarında Türgiş kağanlarının bastırıldıkları sikkeler 1936'da Tarazda gerçekleşen kazılarda A. N. Bernštam tarafından bulunmuş ve deşifre edilmişlerdir⁶⁵.

Balasagun için sığınılan yer olarak kullanılan Kuz Ordu adı Karahitay ve Moğol kaynaklarında da geçmektedir.

Batı Liao'nun (Karahitaylar) başkenti olarak Balasagun, Çin kaynaklarında Hu szè-wo-örh to olarak geçmektedir⁶⁶. Son üç karakter (wo-örh to) Çince Ordu kelimesidir. İlk iki karakter ise (hu szè) Markwart'a göre (1929) Türkçe (O)ğuz ile özdeşdir⁶⁷. Birkaç ay sonra, Markwart'ın ölüm yıl dönümünde Barthold, Çince Hu-szè'nin Kaşgari'de Türkçe Kuz kelimesi olarak geçtiğinin anlaşıldığını belirtmiştir⁶⁸. Sonuç olarak adının tamamı Kuz Ordu olarak okunmaktadır.

İslam Kaynakları Balasagun şehrini Moğol döneminde قزبالیق⁶⁹ ve قوزبىق⁷⁰ Kuz Balık olarak göstermektedirler.

Devlet adamı ve Cengiz Han'ın Çin kültürüne sahip bakanı Yeh-lü ch'u-ts'ai 1219 yılında Batı Liao'nun (Karahitaylar) başkentini Siyu-lu (Batı toprakları kayıtları) da Hu szè-wo-örh to (Kuz Ordu) olarak kaydedilmiştir⁷¹.

§ 15. 1000-1022 tarihleri arasında yani Büyük Kağan Ahmed b. Ali ve 1015/6-1016/7 Mansur b. Ali dönemlerine ait çok sayıda Karahanlı sikkeleri mevcuttur. Bu sikkeler şu darphanelerde basılmıştır⁷²:

Ahsikat, Buhara, Fergana, Haftdih, Hokand, İlek, İsficab, Kiş, Çaganiyan, Şaş, Soğd, Taraz, Tunkat, Uş, Uşrusana, Özkent. Bütün bu sikkeler genel olarak Ahmed b. Ali ya da onun lakabı Naşir el Hak, Kutbedullah ya da Mansur b. Ali, büyük kağan Arslan Han (genellikle Nur et-Devle lakabı ile bilinir) adına (Unvanına) bastırılmıştır. Bu sikkeler sadece Kara Ordu daha doğrusu İl Ordu⁷³ büyük kağanı adına bastırılırdı. Bu adların büyük kağanın ikamet yerleri olduğu belirtilmelidir. İbn'ül Esir (cild. 9, 352) ve diğerlerinin anlattıkları biçimde kağan payitahtının (sığınma yeri) teşekkülü devlet teşkilatının bölünmesi büyük kağan Süleyman b. Yusuf tarafından eski Göktürk⁷⁴ topraklarında (1043/44) hayata geçirildi. Bu gerçeği sadece önemli bir konuma sahip Balasagunda daha doğrusu Kuz Ordu'da bulunan Karahanlı paraları açıklayabilir.

Kara Ordu adı Oliver Codrington'un İslam darphaneleri listesinde "Bilinmeyen Şehir" olarak geçmektedir⁷⁵. Orta Asya'yı ele almış araştırmacıların yazılarının hiçbirinde, Barthold ve Minorsky hariç, Kara Ordu deyimini ele almamışlardır.

Zaten gösterdik ki, Orta Asya devletleri- Çin gibi- dört rengi, daha doğrusu beş yön sembolünü ve 'kara' tabirini kuzeyi ifade etmek için kullanmışlardır. Toplumlar "Kara Ordu" tabirini "Kuzey Ordu" manasında buna paralel olarak "Kuz Ordu" şeklinde kullanmış olmalıydılar⁷⁶.

§ 16. Sonuca gelirse, kara 'siyah rengi' Türk onomastiğinde kuzeyi sembolize eden bir renk olarak kullanılmaktadır.

Genellikle Orta Asya şehirlerinin hepsi kara sıfatı almaktadır ve bu şehirlerin hepsi de kuzeyde bulunmaktadır:

1. Kara Kum (8.yy'da Doğu Türkleri sığınağı)⁷⁷.
2. Kuzey Başkenti-Batı Türkleri⁷⁸.
3. Kuz (kuzey-) Ordu- Türgiş, Karluk, Karahanlı, Karahitay.

⁶⁵ A. N. Bernstam, *Tyurgeskie monety (=les monnaies turguèche Trudy Otdela Vostoka Gos. Ermitaja, Leningrad, 1940, Bd. 2, s. 111.*

⁶⁶ *Liao shi*, Kap. 30. f. 6; -Kap. 120, f. 15.

⁶⁷ *Kultur und sprachgeschichtliche Analikten, Ungarische Jahrbüch*, Bd. .9, (1929), s. 97-98 (=analekten).

⁶⁸ *Pamjatı Josija Markwarta, 1864-1930 (= J. M. armağanı), i bulletin de l'Académie de Sciences de l'URRS. Classe des Humanite, Leningrad, 1931, 396.* Almanca okumalar, H. H. Schaefer: Josef Markwart, *Wehrot und Arang, Leiden 1938, s. 27.*

⁶⁹ *The Tarih-i Jahan gusha*, Bd. I, London 1912, s. 44:3.

⁷⁰ *The Tarih-i Jahan gusha*, Bd. II, s. 87: 8 Markwart, 'Quz Balıq' şehir adını 'ordugâh' 'oğuz şehri' olarak okumuş (*Analekten, 98*) bir de Çince okumalarında Hu-sze-wo-örh-to kullanışı ile bağdaştırmıştır.

⁷¹ Bkz. Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches*, London, 1910, s. 18.

⁷² Elle yazmış olduğum Karahanlı sikkeleri kataloğunu İslami sikke katalog yayınları bazında derlediğimizi haber vermek isterim. Bkz. Richard Vasmer, *Zur Münzkunde der Qarahaniden, in mitteilungen d. Sem. d. Orient. Sprachen*, Jhg. 33, Berlin 1930, s. 83-104.

⁷³ Hicri 394'te basılan bir sikkede 'ordu' hicri 395'te basılan üç sikkede ise 'İl Ordu' ifadesi geçmektedir.

⁷⁴ S. Julien, *Documents historiques sur les Tou-kioue (Turks), Journal Asiatique*, Ser. 6, Bd. 3, Paris 1864, s. 335, 355; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turks)occidentaux*, 2. edisyon, Paris 1941, s. 227.

⁷⁵ *A Manual of Musliman Numismatics*, London 1904, s. 175.

⁷⁶ Kuz ve kara arasındaki etimolojik bağlantı ve kabile adları ve Altay topluluklarının unvanları yayınlanmalıdır. Bu çalışmanın birinci bölümü yayımlandı: *ural-altäische Jahrbücher*, Bd. 24, H. 1-2, Wiesbaden 1952, s. 49-104.

⁷⁷ Karşılaştırmız. A. V. Gabain, *steppe und stadt*, s. 34.

⁷⁸ Chavannes, *Documents*, s. 29, 56, 97.

4. Kuz Uluş-Karahanlı.
5. Kuz Balık-Karahitay.
6. Kara Hoço-840'dan sonra Uygur
7. Kara Kurum-Moğol
8. Kara Balgasun-Ötüken Uygur Devleti için 744-840 kullanılan eski başkent adı.

Esasen Çin kaynaklarındaki ana kanaat, T'u-kie'ler'in yani Kuzey Türkleri olarak da bilinen Doğu Türklerin kuzeyde özel, kült bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

§ 17. Göçebelerin, özellikle Türk halklarının yönlerini belirleme sorusu şimdiye kadar henüz çözülmüş değildir. Kaynaklarda göçebe halklardan biri (örneğin daha sonraki Uygurlar, Halha Moğollar) Çin gibi güney yönelimine sahipken, diğerleri doğu yönelimine (Doğu Türkleri, Buryat, Moğollar) sahiptir⁷⁹. Yukarıda da belirtildiği gibi Çin'in Güney yönelimi bulunmaktaydı, yani "hükümdar icralarını yerine getirirken güneye doğru döndüğü düşünülüyordu ve soldaki taraf yani tahtın doğusu sağdakine yani batıya göre üstün idi"⁸⁰.

Doğu yönünün batıya karşı bu üstünlüğü genel bir durumdur. Orta Asya göçebelerinde, Türkler de dâhil olmak üzere, doğu tarafının batı tarafına göre üstünlüğü kabul edilmektedir. Bu farklı Türk devletlerinde doğunun temel yön olduğu görüşüne yol açmıştır. Bu durumda bunun olup olmadığını aşağıdaki bulguları dayanak alarak ele alacağız.

§ 18. Türklerde -Çinliler gibi- doğu tarafı batıya göre öncelikli olsa da Çinliler ve Türklerin bu tarafa bakışları arasında temel farklılıklar vardı. Çinde ve dolayısıyla Çin kaynaklarında da daha kıdemli olan doğu tarafına her zaman sol olarak atıfta bulunulur. Çinliler bu türü yalnızca kendileri için değil, barbar halklarla ilgili haberlerde de sıklıkla kullanırlardı. Diğer taraftan Türk kabileleri doğu tarafını her zaman kıdemli rütbe sağ olarak adlandırırlar. Bunun kanıtı için bazı örnekler:

1. Wu-sun hükümdarının ilk kadını hükümdarın sağ tarafına otururdu⁸¹.
2. Priskos'a göre Attila'ya gelen konukların sağ tarafındakinin sol tarafındakinden üstünlüğü bulunmaktaydı⁸².
3. Bilge Kağan Yazıtında rütbe adı olarak birijä...jyrja (ISI) görmekteyiz. Bu kelime sağ manasına gelmektedir⁸³.
4. İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre, Hazarlarda ve İtil Bulgarlarında sağ tarafın şeref yönü olduğunu görmekteyiz⁸⁴. Hazarlarda hükümdardan sonra gelen kişinin yeri kağanın sağ tarafında bulunmaktaydı⁸⁵. İtil Bulgarlarında da kağanın altında bulunan kişi kağanın sağ tarafında bulunmaktaydı.
5. Selçuklularda sağ ve sol emirlikler kurulmuştu ve sağ kanattaki emirlik soldaki emirliğin üstü durumundaydı⁸⁶.
6. Tabakat-ı Naşiri'de, 13. yy.'da Bengal'deki eş-Şemsiye Türk Hanlığının sağ ve sol alt hükümdarlıklara bölündüğünden bahsedilmektedir⁸⁷.
7. Altınorda'da ise kağandan sonra sağ (üst rütbede) ve sol (alt seviyede) emirlikler olmak üzere önemli yüksek rütbelere bulunmaktaydı⁸⁸.
8. Kırım Hanı Sahib Giray I'nın 20 yıllık yarlığında (1532-1551) "on binlerin başı, binlerin başı, yüzlerin başı ve büyük ulusun sağ ve sol hükümdarı" olarak yönlendirildiği belirlenmiştir⁸⁹.
9. Reşüdidin'in kaydettiği Oğuz Kağan Destanında her seferinde sağ tarafın üstünlüğünden bahsedilmektedir. Orada diğerlerine göre şöyle demektedir: "Oğuz kağan sağ elini kaldırıp gösterdiklerine yay (üç ok) sol kolunu kaldırıp gösterdiklerine de ok (boz ok) verdi"⁹⁰.

§ 19. Hangi durumlarda doğu sağ tarafı işaret eder? Çok açık ki, kuzeye dönüldüğü zaman sağda kalan taraf doğudur. Türklerin sağ tarafları doğu ise onların ana yönleri kuzeye dönülerek alınmış olunmalıdır. Aslında Türklerde kuzey yönü doğuya göre daha önemlidir.

⁷⁹ W. Kotwicz, *sur les modes d'orientation en Asie Centrale*, *Rocznik Orientalistyczny*, Bd. 5, Lemberg 1929, s. 68-91.

⁸⁰ A. v. Rothorn, *Die Hochburg von Zentralasien, Asia Major. Hirth Anniversary Volume*, London 1923, s. 283.

⁸¹ Alföldi, *La Layote*, 10. A. v. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, s. 302.

⁸² Alföldi, Aynı yazıda.

⁸³ A. v. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, s. 302.

⁸⁴ A. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 43.

⁸⁵ *Ibn Fadlan*, yay. Togan, s. 21.

⁸⁶ Karşılaştırmız. M. Fuad Köprülü, *Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar*, *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, İstanbul, Bd. I, 1931, s. 192-93; Vladimir A. Gordlevskij, *Gosudarstvo Sel'dzukidov Maloj Azii* (=Küçük Asya'daki Selçuklu İmparatorluğu), Moskva, Leningrad, 1941, Index. s.v.

⁸⁷ Tercüme, H. G. Raverty, Bd. I, London, 1881.

⁸⁸ Tiesenhausen, *Materialy*, Bd. I, s. 553; Bd. II, s. 253. Karşılaştırmız. Bertold Spuler, *Die Goldene Horde*, Leipzig 1943, s. 302, 315.

⁸⁹ V. A. Gordlevskij, *Rukopisi Vostočnogo Muzeja g. Jalta* (=Doğu Elyazmaları. Yalta Müzesi): *Comptes Rendus de l'Acad. d. Sciences de l'URSS* - B, Leningrad 1927, s. 222-23.

⁹⁰ Berezin, *Trudy Vost. Otd.*, Bd. 5, s. 23.

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

Zaten birkaç kez vurguladığıma göre Çin güney yönündedir. Orta Asya göçbeleri ve elbette Türkler, Çin'e göre kuzeyde kalmaktadır. Orta devlet ve onun sağındaki orta Asyalı göçbeler (daha doğrusu Hunlar)⁹¹ yer almakta ve böylece dünya kuzey ve güney olmak üzere iki kutuptan oluşuyordu. Orta Asyalı göçbeler ve Türkler Çinlilerin baş düşmanıydı, Çinliler de onların. Bu yüzden Çinlilere göre kuzeyde bulunan Türklerde kuzey yönü daha da ön plana çıkmakta ve böylece gayet açık görülmektedir ki kuzey yönü ve bunun sembolü olarak kara Türk onomastiğindeki sembolü olan kara Çin kaynaklarında Doğu Türklerinin aynı zamanda Kuzey Türklerinin yönü olarak kaydedilmiştir ve Türklerdeki Kara Han (=Kara, Kuzey Hanı) unvanının esası böylece anlaşılmaktadır.

Böylece Karahanlıların da neden 'siyah' ve sırasıyla 'kuzey' hükümdarı ve onların başkentine de yine 'siyah' (Kara) daha doğrusu 'kuzey' (Kuz, Kara) Ordu denildiği açıktır. A-shi-na sülalesinin arkasından gelenler kendilerini onların halefleri ve 'siyah ve kuzey' (yani 'baş ve büyük') ordunun sahibi olarak hissetmişlerdir.

§. 20. Bu nedenle özet olarak söylenebilir ki, Türk renk sembolizmindeki kara -ana yönlerden kuzey olarak- kelimesi büyük ve yüce anlamına gelmektedir. Özetle Kara Han ve Kara Ordu 'büyük' ve 'baş' anlamları içerir. Ana yöndeki değişme diğer bir yöndeki (Eski Türkçedeki doğu, Çin kaynaklarında kuzey Türkleri olarak da geçmektedir daha sonraki eski Türk yazıtlarında doğu Türkleri olarak yazılmıştır) devlet sembolü olarak renkler (Doğu Türkleri için kök) renk sembolünün anlamına karşılık gelmektedir.

§. 21. Şimdi bu varsayım doğru ise bunu iki örnekle pekiştirmek istiyorum.

Önce Kök Türk adından başlayalım. Bilindiği gibi biz Kök Türk adına Orhun Yazıtlarında ilk olarak rastlıyoruz (IE3). Zamanında Wilhelm Bang Kaup, bu terimin, bu yazıtları yazanların etnik kökenine bir atama olarak anlaşılması gerektiğine dair bir açıklama yapmıştı⁹². Bu görüş ilim çevresinde genel olarak kabul edilmemesine rağmen⁹³ Türkiye Türklerinde genellikle bu görüş hâkimdir⁹⁴. Kök Türk kelimesindeki kök kelimesi renk olarak değil de yön olarak kabul edersek Kök Türk kelimesinin yorumu ile ilgili meseleler ortadan kalkar. Kül Tigin Yazıtında şu ifade gözümüze çarpmaktadır: *İkin ara idi oqsuz kök Türk incä olur ärmüş*, çevirisi ise şöyledir: 'Böylece iki uç nokta arasında uzanan onlar büyük Doğu Türkleri tarafından düzenlendi, yönetildi'.

Tonyukuk Yazıtında iki yerde Doğu Türkleri dönemi yansıtılmaktadır:

1. *Öngrä Türk ağangaru sülälim tämiş*- 'doğudaki Türk hakanına karşı hareket edelim demiş'
2. *Öngdän qağangaru süjorylym tämiş*- 'doğu hakanına karşı asker yürütelim demiş'

Alföldi şöyle yazmıştır: "Tarduş kısmında, Ak Sir Tarduş ve onun lideri yabguya da 'sir-yabgu' denir ve Bizans'ın 'Silzabul'u olarak adlandırılır"⁹⁵. Ayrıca Orhun Yazıtlarında Türk Sir Budun'un (Ak-yani Batı Türkleri)⁹⁶ yani Çin Kaynaklarındaki Sir Tarduş'un Kök Türkler (Gök- yani Doğu Türkleri, daha doğrusu Büyük Türkler)⁹⁷ ile paralel ad olduğu sonucu çıkarılabilir.

§. 22. İkinci örnek: Gök ve Ak Ordular.

"İskender Anonimi" (Muineddin Natanzî 1413/4 ve ona bağlı kaynaklar Kök Ordu (yani Gök Orda) adının Altınorda'ya ve Ak Ordu adının (Beyaz Orda) daha sonra gelen Ordular tarafından kullanıldığını ifade etmekte⁹⁸ ve devlet topraklarının Ural'ın doğusundaki Oxus (Amu Derya) dolaylarında⁹⁹ olduğunu belirtmektedir. Bütün bu bilgilerden Kök Ordu tanımının Altınorda için kullanıldığını söylemek çok saçma olur. Ak Ordu olarak bilinen bu kalabalık, göçebe topluluktur. Bu tezimiz için bir tutarsızlık değişimlidir? Yukarıda gördüğümüz 'doğu' ve 'batı' terimlerinin Orta Asya göçbelerinin devlet terminolojisindeki hiyerarşiyi belirttiğini buna göre doğu (Sağ) kanadının batıdan (sol) üstün olduğunu belirtmiştik.

⁹¹ Karşılaştırmız. Örneğin Han ve Hunlar arasında 162'deki sözleşme: J. J. M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin, Leipzig 1921, s. 87.

⁹² *Über die Köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül Tegin Denkmals*, (Kül Tegin Anıtının Güney Yüzündeki Köktürk Yazıtı), Leipzig, 1896. Platon Melioranskiy (*zapiski Vostoč. Otd.* Bd. 12, St. Pb. 1899. 13, Dipnot.1) ancak, Kök Türk sıfatı için ciddi deyimler belki de Latin Quirite olarak düşünülebilir.

⁹³ Karşılaştırmız. Kryms'kyj, (*Tjurky*)= Dipnot 45, 187; A. N. Bernstam, *Socialno-ekonomičeskij stroj Orchono enisejskich tjurok* (Orhun Yenisey Türklerinin sosyo-ekonomik yapısı), Moskova-Leningrad, 1946, 9, 107 ve devamı.

⁹⁴ Karşılaştırmız. *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İndeks;- Osman Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara 1942, İndeks.

⁹⁵ Verdiğim unvanlardaki Sir ve Silzibolos'un etimolojisi (karşılaştırmız. Dipnot.75). Alföldi, *La Rayaoute*, s. 3.

⁹⁶ T 11, T 60, T 61, T62. Karşılaştırmız. Orkun, *ETY*, Bd. I, s. 104. 118, 120.

⁹⁷ Karşılaştırmız. Friedrich Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, St. Pb. 1899, s. 129-140.

⁹⁸ Tiesenhansen, *Materialy*, Bd. 2, s. 127, 232.

⁹⁹ B. Spuler, *Die Gold. Horde*, s. 25. karşılaştırmız. B. D. Grekov ve A.J. Jakubovskij, *Zolotaja Orda i ee padenie* (=Altınorda ve çöküşleri), Moskva-Leningrad 1950, s. 261-2, 295, 6.

Gök ve Ak Ordanın birbiri ile ilişkisi hakkında Farsi müverrih Gaffari (ölüm. 1567/8) şöyle demektedir: “Kök Ordu hükümdarlarının ilk bölümünde, onlar doğu topraklarına hâkim...İkinci bölümde ise, Ak Ordu Hanı batı topraklarına hâkim oldu...”¹⁰⁰.

Yukarıda atıf olarak verilen “İskender Anonimi”nde, Cuci Ulusundan Altınorda Toktamış Han (1291-1312) zamanında Kök Ordu olarak geçmekte olduğu¹⁰¹ ve ayrıca 14. yy’da Altınorda da yaşayan Kutb’un *Hüsrev ve Şirin* adlı eserinde ise Altınorda Hanı Tini Beg’in (1341-2) Ak Ordu Hanı olarak geçtiği belirtilir¹⁰². Bu nedenle Altınorda zamanında Batı Ordu’nun (yani sol, rütbesi düşük) siyasi ve coğrafi konumunun son derece önemli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu arada Rus oryantalist ve nümizmatikçi P. S. Savelev (1814-59) Reşüdidin ve Waşsaf’ın Altınorda için Sira Orda ve Sir Orda (karşılaştırınız: yukarıdaki bilgilerden Sir kelimesinin anlamı) tanımlarının kullanıldığını bulmuştur¹⁰³.

Orda Cuci’nin iki büyük oğullarınıdır. Dolayısıyla Cuci ulusunun doğuda, sağda, yüksek rütbe olduğundan teorik olarak egemenliği kardeşinde değil kendi elinde¹⁰⁴ yani Kök Ordu’da¹⁰⁵ tuttuğu varsayılabilir. Daha sonra ise Fars kaynaklarında devlet toprakları Ak Ordu olarak geçmektedir. Çağdaş Rus kroniklerinde ve diğer kaynaklarda kullanılmayan bir de Kök Ordu vardır ki nevelerin tayin edilmesi için kullanılmaktadır¹⁰⁶.

Aslında Altınorda rütbesi düşük olan batı, sol (yani Ak Ordu) kanadındaydı, ancak daha sonraki yeni siyasi sisteme göre, daha yüksek bir coğrafi ve siyasi konumu olan, doğuya, sağa yeni bir rütbe ile (Kök Ordu) tayin edildi. Cuci Ulusunun iki kanadının, Kök (Doğu) Orda ve Ak (Batı) Ordu’nun, Kök (Doğu) Türkleri ve Sir (Batı) Türkleri ile arasında bir paralellik yok muydu?

KAYNAKÇA

A Manual of Muslim Numismatics, London 1904.

Alföldi, A., “La royauté double des Turcs”, *Ilme congres Turc d’histoire*, İstanbul 1937.

Aristov, N., *Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostoy jivaja starina*, S .Pb., 1896, H. 3-4.

Aufi, *Lubāb el-albāb*, hrsgb. E. G. Browne und Mirzā Muhammed, Bd. I, London 1906, ss. 42-46.

Azerbaycanca-Ruşça luget, Hrsgb. H. Hysejnov, Baku 1939.

Barthold, W., *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Berlin 1935..

Barthold, W., *The Bughrâ-Khân mentioned in the Qutadgu Biliq Bulletin of the School Of Oriental Studies*, London, Bd. 3 (1923-26), ss. 151-58. Ragıb Hulusi Bey (hrsgb.), “Die Türk”, *Türkiyat mecmuası*, İstanbul, Bd. I, (1925), ss. 221-26.

Barthold, W., *Turkestan v epochu mongolskogo naşhestviya*, Bd.1, St. Pb. 1900.

Berezin, I. I., *trudi Vostočny. Otd*, Bd. 5, S. Pb. 1258, 13 ff.

Bernstam, A. N., “k istorieskoy topografii çuyskoy dolim” *Vestnik Drevney Istorii*, Moskov, 1940, Nu.2 (11), ss. 191-198,

Bernstam, A. N., *Socialno-ekonomčeskij stroj Orchono enisejskich tjurok*, Moskov-Leningrad, 1946.

Bernstam, A. N., *Tyurgeskie monety (=les monnaies turguèche Trudy Otdela Vostoka Gos. Ermitaja*, Leningrad, 1940, Bd. 2.

¹⁰⁰ Tiesenhansen, *Materialy*, Bd.2, s. 269-70.

¹⁰¹ Tiesenhansen, *Materialy*, Bd.2, s. 127 ve 232.

¹⁰² A. N. Samojlovič, *K istorii litereturnogo sredneaziatskogo tureckogo jazyka*, toplama “Mir-Ali-Sir”, Leningrad 1928, s. 6 (Türkçesi için, Abdülkadir İnan, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara, İstanbul 1941, s. 78). Abdülkadir Bey’in değerli makalesinde: *Kutub’un Husrev ve Şirin’inden örnekler*, *Türk Dili. Belleten*, Seri III. sayı 14-1, Ankara 1951, s. 5-28. Yayınlanan bu çalışmanın ek örnekleri. Tini Bey ve hanımı Melek Han’a (s. 18-21) ait olan kasideler için yönelttiğimiz sorular bizim için önemlidir.

¹⁰³ Grekov-Jakubovskij, *Zolotaja Orda i ee padenie*, s. 59-60.

¹⁰⁴ Karşılaştırdığımız Reşüdidin: “Cuci’nin ilk oğlu Orda, Konkrât kavminden Sârtak (Sarkâ) ismindeki büyük hatundan dünyaya geldi. Babası zamanında ve babasından sonra gayet muteber biriydi. Her ne kadar Cuci’nin hanlık tahtında ikinci oğlu Batu olsa da Mönke’nin hüküm ve yasına göre Orda hükümdar olarak geçmekteydi. (*Djami el-tevarikh*, Yay. E. Blochet, Leiden 1911, s. 92).

¹⁰⁵ Mu’izz al-ansab fi sağarat al-ansab başlığı altında, Reşüdidin’in *Su’b-i penggane*’si ayrıntıları onaylamakta ve büyük Timur şahru 1426’da kıskırtma sonucu eklendi. (Bkz. Z. V. Togan Umumi Türk Tarihine Giriş I s. 258. 370-371; Tarihte Usul, s. 211.). Orda hakkında şunlar yazılmıştır: Orda’nın büyük hatunu vardı. Üçü de Kongrat kavmindendi. Onun ailesi ve uruğuna Gök Orda derlerdi. (Tiesenhansen, *Materialy*, Bd. II, 41, Anm.8)

¹⁰⁶ *Polnoe Sobranie Russkich letopisej*, Bd. 6 (*sofiyevskaja II Letopis*), 27 ff; Bd. 20 (*L’vovskaja Letopis*) 204 ff., vs.

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

- Bernştam, A. N., “Çuyskaya dolina”, *Trudi Semireçenskoy Archeologičeskoj Ekspeditsii*, Moskova-Leningrad, 1950, T. I/2B.
- Bretschneider, Emil, *Mediaeval Researches*, London 1910.
- Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, Paris 1941.
- Çelik, Fahrettin, “Türklerde dört yönün dört renkle adlandırılması”, *Türk Amacı*, İstanbul, 1942, Nu. 1, 2, 3, 4, 5, 6; 1943, Nu. 7, 8,
- De Groot, J. J. M. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin, Leipzig 1921.
- Desmaisons, Baron, S. PB., 1871, Bd. 1.
- Djami el-tevarikh*, Hrsgb. E. Blochet, Leiden 1911.
- Dorn, B., *Über Die Münzen der İleke: Mèlanges Asiatiques*, Bd.8, S-Pb. 1881, 728, Nr. 90.
- Enzyklopedie des İslām*, Bd. 2, Leiden-Leipzig 1927.
- Fraehn, M. *Recensio Numorum Muhammedanorum*. Bd I, St. Pb. 1836, 136, Nr. 56; 137, Nr. 60.
- Fraehn, M., *Nova Supplementa ad Recensionem Num. Muhammed*, St. Pb. 1855.
- Franke, Otto, *Geschichte des chinesischen Reiches*. Bd. I, Berlin- Leipzig, 1930, 61 ff.
- Gabain, A. M., “Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken”, *Der İslam*, XXIX, H. 1-2, 1949.
- Gabain, A. M., *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941.
- Gabain, A. M., -Rahmeti, R. -Bang, W., *Türkische Turfan Texte VI*, Berlin, 1934 (in: SBAW, 1934).
- Gordlevskij, V. A., *Gosudarstvo Sel'džukidov Maloj Azii*, Moskva, Leningrad 1941.
- Gordlevskij, V. A., *Rukopisi Vostočnogo Muzeja g. Jalta: Comptes Recendus de l'Acad. d. Sciences de l'URSS- B*, Leningrad 1927.
- Grekov B. D.- Jakubovskij A. J., *Zolotaja Orda i ee padenie*, Moskva-Leningrad 1950.
- Gy. Nèmeth, *A honfoglalo Magyaraság kialakulása*, Budapest 1930.
- Gy. Nemeth, *Le système des noms de peuples turcs*, *Journal Asiatique*, Bd:239, Paris 1951.
- Heuser-Şevket, *Türkçe-Almanca Lügat*, İstanbul 1942.
- Hirth, Friedrich, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, St. Pb. 1899, ss. 129-140.
- Houtsma, M. Th., *ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894.
- Ibn al Aţir*, hrsgb. v, C. J. Tornberg, Bd. 9, 118 (Leiden 1863).
- İnan, Abdülkadir, “Kutub'un Husrev ve Şirin'inden örnekler”, *Türk Dili Belleten*, Seri III. sayı 14-1, Ankara 1951, ss. 5-28.
- İnan, Abdülkadir, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara, İstanbul 1941.
- Jarkand Document* (vgl. Anm. 7).
- Julien, S., *Docaments historiques sur les Tou-kioue (Turks)*, *Journal Asiatique*, Ser. 6, Bd. 3, Paris 1864.
- Karachanidy v Maverannagrë po Tarichi Munedzim-başi: Trady Vostčnago Otdelenlya Imp. Russ. Archeol Obsc*. Bd. 18, St. Pb. 1874, ss. 189-258.
- Kāşgari, hrsgb. Kilisli Ahmad Rifat, İstanbul, 1335=1916/7.
- Kazimirski, Biberstein, *Menotschehri, poète persan da Ilmesième*, Paris 1886.
- Kotwicz, *Contributions*; A. Krymskyi, *Tyurky, jich movy ta literatury* (= les turks, leurs langues et littèratures), H.2 Kiev, 1930.
- Kotwicz, W., *Contributions à l'histoire de l'Asie Centrale* (yayımçı. Marian Lewicki), *Rocznik Orientalistyczny*, Bd.15 (1939-1949), Krakow 1949, ss. 169-174.
- Kotwicz, W., *sur les modes d'orientation en Asie Centrale*, *Rocznik Orientalistyczny*, Bd. 5, Lemberg 1929, ss. 68-91.

Köprülü, M. Fuad, "Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, İstanbul, Bd. I, 1931.

Kultur und sprachgeschichtliche Analikten, Ungarische Jahrbüch, Bd. .9, 1929.

Kutadgu Bilig tıpkıbasım, Bd. 3, Mısır Nüshası, İstanbul 1943.

Kutadgu Bilig tıpkıbasım, hrsgb. v. TDK, Bd.2, Fergana Nüshası, İstanbul, 1942, 17.8.9, u.s.w.
Liao shi, Kap. 30. f. 6; -Kap. 120, f. 15.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, İstanbul 1946.

Magazanik, D. A., *Das türkisch-russisch Wb.*, (Unter der Redaktion Prof. V. A Gordlevskij'in) 2. Auflage, Moskau 1945.

Markov, A. K., *Inventarny katalog musulmanskih monet Imperatorskogo Ermitaja*, St. Pb. 1896-1904, 227, Nr. 232-34; 239, Nr. 303-308.

Markov, Z. B., *Katalog*, 228, Nr. 235-38; 234, Nr. 273, 236-237, Nr. 284-289: 238, Nr. 295-8; 240-1, Nr. 314-19 u.s.w

Markov, Z. B., *Katalog*, 228, Nr. 236-237; 290, Nr. 602.

Markwart, Josef, *Wehrot und Arang*, hrsgb. H. H. Schaefer, Leiden 1938.

Materialy po istorji Turkmen i Turkmenii, Bd. I, Moskau Leningrad 1939.

Melioranskij, Platon, *zapiski Vostoč, Otd.* Bd. 12, St. Pb. 1899.

Menges, Karl Heinrich, *The Orientel Elements in the Vocabulary of the Oldest Eussian epos, The Igor Tale*, Supplement To Word, Vol.7, New York 1951 (1952).

Minorsky, V., *Hudud el- Alem*, London 1937.

Minorsky, V., *Sharaf al-Zaman Tāhir Marvazi On China the Turks and Inda*, London, 1942, (Marwazi).
Mitteltürkischer Wortschatz, Budapest-Leipzig 1928.

Moravcsik, Gyula, *Byzantionturcica II*, Budapest 1943.

Morley, 98, 655.

Mostaert, Antoine, *Ordasica, bulletin of the Catholic University of Peking*, Nr, 9, 1934.

Müneccimbaşı, Nedim, *Sahaif ül Ahbar*, Bd.2, İstanbul, 1285=1868/9.

Nemeth, Gyula, *Ungarische Jahrbücher*, Bd. 10.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Bd. 3, İstanbul 1940.

Pamjati Josija Markwarta, 1864-1930 (= J. M. armağanı), *i bulletin de l'Académie de Sciences de l'URRS. Classe des Humanite*, Leningrad 1931.

Polnoe Sobranie Russkich letopisej, Bd. 6 (*sofiyevskaja II Letopis*), 27 ff; Bd. 20 (*L'vovskaja Letopis*) 204 ff., vs.

Poole, Stanley Lane, *Catalogue of Oriental in the British Museum*, Bd. 9, London, 1899, Nr. 444, t, u, v, u. s. w.

Pritsaq, Omeljan, *Karachanidische Streitfragen I-IV*, Oriens, Bd.3, Heft 2, Leiden 1950.

Radloff, W., *Wb.* II, 1018.

Raverty, H. G., Bd. I, London 1881.

Rothorn, A. v., *Die Hochburg von Zentralasien, Asia Major. Hirth Anniversary Volume*, London 1923.

Samojlovič, A. N., *K istorii litereturnogo sredneaziatskogo tureckogo jazyka*, Leningrad, 1928.

Spuler, Bertold, *Die Goldene Horde*, Leipzig 1943.

Ta'rih-i Baihaqi, hrsgb. v. W. H. Morl Calcutta 1862.

Ta'rih-i Buharā, hrsgb. Redawi, Teheran, 1317=1939.

Tewhid, *Müze ji Humâyûn Meskûkât-ı qadime-ji İslâmije qataloğu*. Bd. 4, İstanbul 1321=1903, 22, Nr. 26.

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

The Tarih-i Jahan gusha, Bd. I, London 1912.

Tiesenhausen, W., *Sbornik materialov odnosjaščichsja istorii Zotoloy Ordy* (=Recueil de materiaux relatifs à l'histoire de la Horde d'or) Bd. 1, S. Pb., 1884, Bd.2, Moskov-Leningrad 1941.

Togan, Z. V., *Ibn Fadlans Reisebericht*, Leipzig 1939.

Togan, Z. V., *Tarihte Usul*.

Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş I*.

Tolstoy, S. P., *Exkurs II, Drevniy Kharezmi*, Moskov 1948.

Tolstoy, S. P., *Tiraniya Abruja*, (=Abruç Tiranlığı), *Istoriceski Zapiski*, Moskau, Leningrad,1938, Bd. 2, 111 ff..

Turan, Osman *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara 1942.

Türkçe Sözlük, TDK. C. III, İstanbul 1945.

Ural-altaische Jahrbücher, Bd. 24, H. 1-2, Wiesbaden 1952.

Über die Köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül Tegin Denkmals, Leipzig 1896.

Vasmer, Richard, *Zur Münzkunde der Qarahaniden*, in *mitteilungen d. Sem. d. Orient. Sprachen*, Jhg. 33, Berlin 1930.

Wittfogel, Karl A.- Sheng, Fengchia, *History of Chinese Society Liao*, New York 1949.

Zajaczkowi, A., *Zwiazki jezykowe polowiecko-slowianskie*, Breslau 1949.

Zambaur, E., *Manuel de genèalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover 1927.